

نگاهی به بناهای آرامگاهی

● دکتر محمد خزانی

■ دایرةالمعارف بناهای آرامگاهی تاریخی دوره اسلامی
(بناهای آرامگاهی)
■ پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی، حوزه هنری، چاپ
اول، ۱۳۷۸

کتاب بناهای آرامگاهی کاری است در راستای شناسایی و احیاء هنر اسلامی و احساس ضرورت انتشار چنین آثاری، بسیار مقدس و قابل تقدیر است. کتاب یاد شده در شکوفایی و شناخت هویت معماری اسلامی می تواند بسیار مثمر ثمر باشد. در این کتاب کل بناهای آرامگاهی - با توجه به ویژگی های معماری، هویت اشخاص مدفون در آنها به شش گروه: آرامگاهها، امامزاده ها، برج ها، بقعه ها، گنبد ها و مجموعه های آرامگاهی تقسیم گشته و زیر مجموعه های هر گروه به ترتیب الفبایی تنظیم شده است. گروه آرامگاهها به معرفی آرامگاههای دانشمندان، شعرا، نویسندگان، وزرا، سلاطین و اعضاء خانواده آنها اختصاص دارد. گروه امامزاده ها به بنا و یا مجموعه بناهایی که به مدفن فرزندان یا فرزندان ائمه اطهار و بزرگان سادات در طول دوره اسلامی بنا گردیده اختصاص دارد. گروه برج ها، آن دسته از بناهای آرامگاهی است که به صورت منفرد، با طرح های استوانه ای، مکعبی، چندضلعی و گاه پرده دار با پوشش گنبدی از نوع نیم دایره ساخته شده و سابقه طولانی در معماری اسلامی دارند. گروه بقعه که این کتاب نیز به آن دسته از بناهایی اطلاق می شود که عمدتاً بر مدفن عالمان دینی و شخصیت های مذهبی - غیر از امامزادگان - ساخته شده است. گروه گنبد ها، آن دسته از بناهای آرامگاهی است که به صورت منفرد و گاهی پیوسته، دارای قاعده استوانه ای یا چندضلعی با پوشش گنبدی بزرگ و مرتفع هستند. آخرین گروه به مجموعه آرامگاهی اختصاص دارد و به بناهایی اطلاق می گردد که در طول سالیان متمادی شکل گرفته است. معمولاً این مجموعه ها شامل حرم، مساجد، مدارس، کتابخانه و... هستند. فهرست اصطلاحات هم از جمله ضمایم این کتاب می باشد که به شرح اصطلاحات

هنر اسلامی به ویژه معماری بناهای مذهبی و غیر مذهبی مثل هنر غربی تفاوت زیادی دیده نمی شود. به طور مثال در هنر غربی، هنر غیر مذهبی (Secular Art) در مقایسه با آثار مذهبی تفاوت بسیار زیادی وجود دارد. در معماری اسلامی بسیاری از عناصر به کار گرفته شده در این نوع مذهب در بناهای غیر مذهبی آرامگاهی مثل بقعه ها، برج ها و... به همان صورت تکرار شده است. به طور مثال تزئینات و کتیبه های قرآنی و احادیث و اسماء خداوند و معصومین هم در بناهای غیر دینی آورده شده است.

متأسفانه تحولاتی که در چند قرن اخیر در ایران به وقوع پیوسته است باعث قطع بسیاری از سنت ها و ارزش های پایدار در زندگی مردم و فرهنگ جامعه شده است. از جمله معماری ایرانی که براساس اصول و روش های پیشین، از روزگاران باستان شروع و سپس در دوره اسلامی ادامه داشته است. اما امروزه دچار رکود و بی توجهی قرار گرفته و بسیاری از ارزش های معماری اسلامی فراموش شده است. خوشبختانه در این ایام شاهد حرکت هایی در جهت خودباوری و اتکا به فرهنگ خودی در مقابل حضور فرهنگ های بیگانه هستیم. توجه به اصالت هنری خویش با معرفی ارزش های فرهنگی خود مسلماً یکی از مهمترین ابزارها در جهت احیاء ارزش ها و سنت ها می باشد. مطمئناً هدف اصلی نشر این کتاب هم جدای از این منظور نمی تواند باشد.

سهمی که هنر معماری در پیوند با انسان و محیط زندگی آدمی دارد در هیچ هنر دیگری مشاهده نمی شود. معماری همواره با طبیعت و محیط زیست ارتباطی تنگاتنگ داشته و هنرمندان معمار، همیشه کوشیده اند محلی آرام، دلپذیر و زیبایی مطابق با نیازهای جسمی و روحی انسان فراهم سازند. از طرفی دیگر توانسته اند با استفاده از شکل ها (فرم ها) تزئینات و رنگ های متنوع، بیشترین همخوانی، تفاهم و تلفیق را با محیط به وجود آورند. معماری اسلامی علاوه بر هماهنگی با طبیعت محیط زیست و فطرت انسانی، توانسته است بسیاری از مفاهیم فرهنگی و مذهبی را با زبان نمادین طرح ها، نقش ها و کتیبه ها بیان کند. هر بنا با طرح و نقش هایش، جلوه ای از توانایی های فرهنگی جامعه ای است که هنرمند در آن زندگی کرده است.

این آثار انعکاسی از جهان بینی و تفکر فلسفی جامعه ای است که هنرمند براساس آن، سنت های هنری دوره های قبل از خود را تعدیل کرده است. به همین دلیل آثار هنری هر دوره می تواند ابزار مهمی در شناسایی وضعیت فرهنگی و تاریخی خاص هر دوره باشد. به عبارتی دیگر می توان این گونه اذعان کرد که تغییرات اجتماعی، فرهنگی و سیاسی تأثیر مستقیمی در آثار هنری به خصوص معماری داشته است.

در معماری اسلامی، مسجد از ارزش خاصی برخوردار است و بدون انقراض در برگیرنده همه خلاقیت هنرمندان مسلمان است. در کنار مسجد، بناهای آرامگاهی به خصوص امامزاده ها، همچنان مورد توجه خاص بوده اند. بیهوده سخن نگفته ایم که بناهای آرامگاهی غیر مذهبی مثل برج ها و بقعه ها هم از بذل و توجه هنرمندان به دور نبوده اند. شاید یکی از مهمترین تفاوت های هنر اسلامی با هنر غرب در این است که در

Geza Fehervari

سرامیک‌های اسلامی

سفالگری و سرامیک در جهان اسلام، همیشه مورد نظر مورخین هنر غربی بوده است. در اوایل قرن بیستم در حفاری‌هایی که در نواحی مختلف خاورمیانه صورت گرفت، مجموعه‌ای غنی و جامع از آثار هنری و دست‌ساخت‌های هنری پدیدار شد و به موزه‌های بزرگ دنیا راه پیدا کرد.

حفاری‌های بعدی این نکته را روشن ساخت که سرامیک‌ها یک منبع با ارزش در نشان دادن تکامل تدریجی فرهنگ اسلامی در طول قرن‌ها بوده است. مؤلف در این کتاب مصور و زیبا، تاریخ سفالگری را در جهان اسلام و در یک مجموعه جامع و گسترده نشان می‌دهد و به نتایج و یافته‌های تحقیقاتی خود که مدت‌هایی را در ایران، مصر و آفریقای شمالی به حفاری مشغول بوده است اشاره می‌کند و نکاتی را در مورد هنرمندان ایرانی و کار با آجر و سفال و به ویژه موزائیک‌ها و کاشی که در ایران و آسیای مرکزی در قرن چهاردهم کشف شده‌اند یادآور می‌شود.

گِزا فِهرِواری (Geza fehervari) در ادامه به تشریح و توصیف بناهایی که با این تکنیک ساخته شده‌اند می‌پردازد.

مؤلف کتاب حاضر که عمده مطالبش را از مجموعه موجود در موزه طاروق رجب (Tareg Rajab) تهیه کرده است، پروفیسور هنرهای اسلامی در مدرسه مطالعات شرقی و آفریقایی دانشگاه لندن می‌باشد. کتاب در سال ۱۹۹۹، در ۴۴۸ صفحه، تمام رنگی و به قیمت ۶۵ پوند توسط انتشارات (I.B.Tauris and Co. Ltd., Victoria House, Bloomsbury square, London) منتشر شده است.

جهت بزرگ جلوه‌دادن دوره سلجوقی بوده است). به عنوان نمونه در صفحه ۲۸۰-۲۷۹ این کتاب، بقعه ۱۲ امام (یزد) جزء آثار سلجوقیان آورده شده است. همان طوری که در کتیبه بنا اشاره شده، این بنا در تاریخ ۴۲۹ هجری ساخته شده است در صورتی که طغرل بیک مؤسس سلجوقیان در سال ۴۲۹ هجری و به روایتی در سال ۴۳۱ هجری بعد از تصرف نیشابور به تخت نشست و خود را به عنوان سلطان معرفی کرد.

۴- آوردن تاریخ‌های میلادی حتی ماه‌های میلادی در بعضی از شرح بناها، بدون اینکه تاریخ هجری در کنار آن ذکر شود، به طور مثال در صفحه ۶۵، آرامگاه غازان خان (تبریز). توضیحات این بنا در واقع خلاصه‌ای از متن کتاب «معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانان» نوشته دونالد و یلبر می‌باشد. در اینجا تاریخ‌ها را حتی ماه‌های میلادی ذکر شده است.

۵- وجود اشتباهات حروف چینی در متن و یا شماره صفحات بعضی از ماخذ، به طور مثال در شماره صفحات ۲۹ کتاب.

۶- عدم استفاده گسترده از کتاب‌های لاتین در زمینه موضوعات کتاب. همان طوری که در قسمت منابع کتاب آورده شده تنها از دو مورد کتاب لاتین استفاده شده است. در صورتی که کتاب‌های با ارزش و مفیدی در این زمینه به خصوص در سال‌های اخیر چاپ شده که می‌توانست در غنی‌کردن هر چه بیشتر این کتاب مفید باشد.

در پایان، کتاب «بناهای آرامگاهی» را می‌توان بسیار مفید و دارای اطلاعات فراوان ارزیابی نمود و به عنوان یک کتاب مرجع برای همه افرادی که در زمینه هنر معماری ایران، همین‌طور هنرهای تجسمی فعالیت دارند معرفی نمود.

معماری اسلامی که در این کتاب اشاره شده پرداخته است.

کتاب فوق همان‌گونه که در پیش‌گفتار هم اشاره شد با وجود ارزش‌های زیادی که دارد از نواقصی چند از جمله قدیمی بودن بعضی از اطلاعات و عدم مطالعه میدانی برخوردار است. در اینجا جهت رفع بعضی نواقص در چاپ‌های بعدی و یا دیگر آثاری که در این زمینه تدوین می‌گردد تذکراتی داده می‌شود.

۱- با توجه به این موضوع که ترتیب آوردن بناها در هر گروه براساس حروف الفبا تنظیم شده بسیار ضروری به نظر می‌رسد که تاریخ هر بنا همراه اسم و محل بنا در عنوان آورده شود.

۲- عدم وجود یک نظام یکسان اطلاعاتی برای هر بنا. از آنجایی که کتاب فوق به عنوان دایرةالمعارف ارائه شده است مناسب بود که اطلاعات همه بناها براساس یک سری اطلاعات طبقه‌بندی شده و به صورت یکسان ارائه می‌گردید. اگر چه ممکن است بعضی از بناها فاقد بعضی اطلاعات باشند. این اطلاعات یکسان می‌توانست به ترتیب در مورد شناسایی محل، تاریخ بنا، تزیینات و... باشد تا اینکه در یک بنا ابتدا به توضیح محل بنا و در دیگری در ابتدا به شرح تاریخی بنا پرداخته شود.

۳- تکرار اطلاعات اشتباه کارشناسان خارجی در مورد دوره‌های تاریخی و انتساب بعضی از بناها به دوره‌های دیگر. به طور مثال اکثر مستشرقین دوران تاریخی ایران قبل از مغول را به طور کلی تحت عنوان دوران سلجوقی نامگذاری کرده‌اند. به همین دلیل بیشتر بناهای مهم ایران که مربوط به دوران سلسله‌های ایرانی، سامانیان و یا آل بویه می‌باشند، به دوره سلجوقیان نام‌گذاری کرده‌اند (به نظر می‌رسد عملاً در